

УДК 026-027.583:[021.1+021.8](477)

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-3335.2021.1\(25\).231467](https://doi.org/10.18524/2707-3335.2021.1(25).231467)

Соколов Віктор Юрійович,

кандидат історичних наук, доцент, головний бібліотекар

Національної парламентської бібліотеки України

вул. М. Грушевського, 1, м. Київ, 01008, Україна

тел.: (044) 278 85 12

e-mail: socolv@i.ua

ГЕНЕЗИС ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕЛЕГАЛЬНИХ БІБЛІОТЕК В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено історичні фактори виникнення та особливості функціонування нелегальних бібліотек в Україні у XIX–XX ст. Виявлено та охарактеризовано основні види і специфіку їх культурно-просвітницької та бібліотечної діяльності. Проаналізовано своєрідність організаційної роботи нелегальних бібліотек в умовах підпільного існування, соціально-політичні чинники їх розвитку у загальному контексті історичних подій та особливостей політичного та культурно-освітнього життя суспільства. Висвітлено суспільне значення функціонування нелегальних бібліотек, місце і роль їх бібліотечної та культурно-просвітницької діяльності у поширенні читання, знань, просвітництва та у піднесенні загального рівня свідомості та політичної культури соціально активних, переважно нижчих, прошарків населення, а також у розвитку бібліотечної справи країни в цілому.

Ключові слова: історія бібліотечної справи, історія бібліотек, види бібліотек, бібліотечна діяльність, функціонування бібліотек, нелегальні бібліотеки.

Закінчення. Початок див. «Бібліотечний Меркурій», 2020, вип. 2.

Однією з найбільш важливих і значущих була нелегальна бібліотека «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», заснована з ініціативи В. Леніна, що діяла у 1895–1898 рр. Члени «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» відкривали нелегальні бібліотеки в різних містах країни і розсилали комплекти літератури для книгозбірень міських організацій у Київ, Катеринослав, Одесу та в інші міста України. На місцях відповідальні особи розподіляли цю літературу серед інших нелегальних книгозбірень певного району [4, с. 91; 5; 22, с. 56–64]. Така діяльність продовжувалася і після створення РСДРП (1898) та РСДРП(б) (1903). На поч. XX ст. партійні комітети РСДРП почали створювати мережу своїх нелегальних і напівлегальних бібліотек у Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі та в інших містах. Мережа таких бібліотек зазвичай складалася з центральної бібліотеки при міському комітеті та з книгозбірень при місцевих осередках, а також при гуртках самоосвіти на фабриках

і заводах. Функцію методичного центру виконувала центральна партійна бібліотека, що була створена разом з архівом у Женеві у 1904 р. (у 1906 р. її фонд становив майже 10 тис. тт.).

Наприклад, у період революції 1905–1907 рр. у Катеринославі книжковий фонд центральної нелегальної бібліотеки соціал-демократичної організації налічував 10 тис. примірників книг, політичних брошур та прокламацій (наприклад: Е. Вандервельд «Промышленное развитие и общественный строй», «Законодательные акты Франции», «Декларация прав человека и гражданина», «Конституции 1791, 1793, 1848, 1875 годов», листівки «Во что обходится русскому народу война», «Ко всему пролетариату», «Кризис, безработица и война», «Кому быть самодержавцем Всероссийским» та ін.). До складу фонду входили також такі періодичні видання, як газета «Искра» (за 1904–1905 рр.), журнали «Освобождение», «Рассвет» та ін. [17, с. 95]. У результаті обшуків, проведених катеринославською поліцією, були виявлені такі видання: «Всеобщая стачка на юге», «Две Европы», брошура «Организационный вопрос» з передмовою Л. Мартова, «Принципы труда в современном обществе» Ф. Лассалья, праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Г. Плеханова, К. Каутського, які були в більшості нелегальних бібліотек соціал-демократів Катеринослава та інших міст країни. Також у фондах цих книгозбірень зберігалися такі твори, як «Капитал» та «К критике политической экономии» К. Маркса, «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю» Г. Плеханова, «Система приобретенных прав» Ф. Лассалья, «Что делать?» М. Чернишевського, «Рефлекси головного мозга» І. Сеченова, «Происхождение видов» Ч. Дарвіна, «Жизнь растений» К. Тімірязєва, журнали «Современник», «Отечественные записки», «Слово» тощо. Видання були, переважно, російською, українською та єврейською мовами [20, с. 77].

Діяльність бібліотекаря розглядалася як важливе партійне доручення марксистських соціал-демократичних організацій, мережа нелегальних книгозбірень яких почала розгортатися ще до 1905 р. Ознаками діяльності мережі нелегальних бібліотек, яку, наприклад, розбудовували соціал-демократичні організації більшовиків, були: організація книгозбірень за адміністративно-територіальною ознакою згідно з структурою партійних організацій; наявність книгообміну між бібліотеками; існування в місті і на селі, так званих, пересувних бібліотек та ін. В марксистських організаціях існували навіть окремі «книжкові групи», які займалися забезпеченням легальних і нелегальних бібліотек книгами і періодикою [15, с. 71]. Так, наприклад, у Катеринославі, у період революції 1905–1907 рр., функціонували нелегальні бібліотеки, робота яких була тісно пов'язана з діяльністю таких діячів місцевої соціал-демократичної організації як З. Шап, А. Жмудін, М. Кирилова. Зокрема, З. Шап займався доставкою нелегальної літератури до бібліотек та забезпеченням робітників Катеринослава зверненнями та листівками [17, с. 95].

Мережа нелегальних бібліотек РСДРП(б) на теренах України створювалася також і для селян (після 1917 р. їх книжкові фонди ставали основою для волосних, повітових і пересувних партійних книгозбірень). Також було багато спроб влаштувати подібні нелегальні бібліотеки в армії [19, с. 120–122]. Зокрема, під час Першої світової війни представники різних революційних організацій завозили заборонену літературу в армійські частини, переважно, з прифронтових міст, де діяли нелегальні та напівлегальні бібліотеки, на базі яких утворювали нелегальні книгозбірні в армії [8, с. 99]. Окрім книг і брошур, в армійські нелегальні бібліотеки доставляли заборонені періодичні видання такі як «Звезда», «Пролетарий», «Социал-демократ», «Окопная правда», «Солдатская жизнь» та ін.

До 1917 р. РСДРП(б) мала широку мережу нелегальних бібліотек різних видів: центральні книгозбірні, що збирали видання, рукописи та архівні матеріали; нелегальні фабричні та заводські бібліотеки; книгозбірні територіальних гуртків; пропагандистські бібліотеки для поширення нелегальних видань; нелегальні студентські та учнівські бібліотеки; книгозбірні при профспілкових, кооперативних та інших громадських організацій. На думку російського бібліотекознавця, професора Ю. Столярова, перемога більшовиків у Жовтневій революції 1917 р. була б неможливою без активної діяльності нелегальних бібліотек [23, с. 130–131]. Після 1917 р. деякі партійні нелегальні бібліотеки, перейшовши на легальне положення, виявилися здатні відразу цілеспрямовано обслуговувати населення у межах певної місцевості. Найбільші центральні нелегальні бібліотеки РСДРП(б) ставали основою губернських та повітових партійних бібліотек. На початку 1920-х рр. губернські партійні бібліотеки мали книжкові фонди від 5 до 13 тис. тт. (3–9 тисяч назв), а повітові – від 900 до 2500 тт. (500–1,5 тис. назв) [10, с. 48].

На рубежі XIX–XX ст. в різних регіонах України, нелегальні бібліотеки політичних організацій і гуртків самоосвіти ставали своєрідними центрами суспільно-політичного життя та поширення культурно-просвітницьких знань у межах певної місцевості. Їх фонди склалися як з документів тимчасового зберігання (листівки, брошури, прокламації), так і постійного зберігання (журнали, газети, видання політичної літератури тощо) [16, с. 14].

На поч. XX ст. внаслідок посилення суспільно-політичного та революційного руху, з появою нових політичних партій, активізувалося створення та поширення діяльності нелегальних бібліотек, що підштовхувало владу, з одного боку, до необхідності посилення репресивних дій, а з іншого – до запровадження більш демократичних норм і правил бібліотечного обслуговування та до необхідності внесення корінних перетворень у бібліотечній справі в цілому (поширення громадських, народних та інших бібліотек). У цей час у Російській імперії поступово сформувався комплекс заходів щодо державної регламентації читання, вдосконалення якого стало окремим напрямом внутрішньої політики країни. Втім, з розвитком індустріалізації вже сформувалася об'єктивна

потреба у функціонуванні системи публічних бібліотек, тому посилення контролю над діяльністю бібліотек призвело до зворотного результату – до своєрідного бібліотечного буму на початку ХХ ст., коли тисячами створювалися масові книгозбірні різного виду. Складалася парадоксальна ситуація, коли система заборон і обмежень призводила до зворотних результатів, зокрема до поширення нелегальних бібліотек [21, с. 65–66].

Під впливом Першої російської революції 1905–1907 рр., постало питання про усунення реакційних законів, які обмежували розвиток суспільного користування книгою. Під тиском революційного руху, з поширенням діяльності нелегальних бібліотек, розповсюдженням заборонених книжкових та періодичних видань дедалі більше розвивалися демократичні та прогресивні тенденції у розвитку не тільки бібліотечної справи, а й бібліотечної думки. Втім, з поразкою революції та перемогою реакції у 1907 р. посилювався контроль державної влади за діяльністю публічних бібліотек. Звичайно, деякі демократичні завоювання залишалися, надалі також приймалися окремі нові прогресивні закони та постанови, наприклад, циркуляр Міністра внутрішніх справ від 6 лютого 1907 р. дозволяв комплектувати публічні бібліотеки будь-якими виданнями не забороненими цензурою. Однак, діяльність публічних книгозбірень все більше привертала до себе пильну увагу поліцейських установ, оскільки в цей час активно розповсюджувалися заборонені видання та почали частіше створюватися нелегальні народні бібліотеки. Наприклад, у м. Брусилів у 1907–1908 рр. поліцією було порушено «Дело по обвинению жителей г. Брусилова Куна Г., Ваксмана М. и других в организации нелегальной «Брусилевской народной библиотеки» [9].

З 1908 р. контроль за діяльністю бібліотек знову посилювався. З фондів багатьох публічних бібліотек вилучалися небажані для влади видання, а деякі книгозбірні закривали. Наприклад, у 1910 р. в Російській імперії було ліквідовано приблизно 200 робітничих бібліотек, при багатьох з яких діяли і нелегальні бібліотеки, що мали, наприклад, такі заборонені для публічних бібліотек видання як «Царь-голод» О. Баха, «Кто чем живет?» С. Дікштейна, «Социалистическое общество» А. Бебеля, «Классовые интересы» К. Каутського, «Манифест Коммунистической партии» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Революция и контрреволюция» К. Маркса та ін. [8, с. 98]. Проте, не зважаючи на репресії зі сторони влади, нелегальні бібліотеки політичних організацій та гуртків продовжували залишатися місцем для влаштування різних зборів; партконференцій, дискусій; обговорень книг, подій, доповідей; конспіративних побачень та явочних зустрічей. Вони ставали справжніми центрами політичної, культурно-просвітницької та революційної діяльності. Наприклад, при великих (центральных) нелегальних бібліотеках культурно-освітня робота членів гуртків переростала у своєрідну партійну школу з вивчення філософії, політекономії, іноземних мов, історії політичних вчень та інших дисциплін. На засіданнях таких гуртків систематично

читали лекції, обговорювали реферати, доповіді, проводили семінари, дискусії тощо.

У 1912 р. були видані нові правила з наглядом за народними бібліотеками і читальнями, які істотно обмежували можливості впливу революційних ідей на робітників та селян. Ці правила набули особливої актуальності у роки Першої світової війни, коли зростає співпраця різних заборонених партій, у тому числі у бібліотечній справі. Так, наприклад, більшовики в умовах реакції іноді швидко блокувалися з меншовиками, есерами, що також призводило до сумісного користування фондами їх нелегальних бібліотек. Загалом, у 1914 р. в Російській імперії діяло майже 76 тис. бібліотек різних типів і видів із загальним фондом 46 млн примірників (з них публічних було лише 18%) [6, с. 60].

У 1914 р. уряд вкотре видав «Алфавитный список запрещенных произведений печати», що мав вже 450 найменувань книг і брошур антихристиянського, політичного, революційного спрямування, які заборонялося тримати у публічних бібліотеках [8, с. 104]. Втім, у період Першої світової війни та революційного підйому бібліотекарі дотримувалися цього списку досить формально. У травні 1915 р. після офіційних дебатів у Державній Думі нові правила нагляду за народними бібліотеками (1912 року) було скасовано.

Різні «списки заборонених книг для публічних бібліотек» слугували орієнтиром для комплектування фондів більшості нелегальних бібліотек. Більшість членів гуртків вважало, що, якщо уряд забороняє певні книги, значить, їх слід читати. Так, «списки заборонених книг» перетворювалися в свою протилежність – на «списки рекомендованих книг». Контингент читачів складався майже з усіх місцевих членів партії, особливо тих, хто займався в пропагандистських гуртках та з тих безпартійних, хто допомагав партійній роботі. В якості читачів нелегальних бібліотек політичних організацій і гуртків могли бути представники різних політичних течій: есери, меншовики, анархісти, бундівці тощо. Отже, в Російській імперії нелегальні бібліотеки політичних організацій ставили собі за головну мету – політичне виховання робітників, селян, різночинців та студентської молоді для боротьби з самодержавством і буржуазією шляхом поширення читання заборонених видань, підвищення рівня політичних, економічних та інших знань, а також завдяки проведенню різних бібліотечних заходів з керівництва читанням, які допомагали читачам, розвивати самосвідомість, звільнятися від політичних, ідеалістичних та інших дрібно-буржуазних ілюзій.

На рубежі XIX–XX ст. на теренах України, окрім діяльності нелегальних бібліотек політичних організацій та гуртків, діяли також громадські та приватні книгозбірні, котрі існували нелегально або напівлегально, без офіційного дозволу губернської влади. Так, наприклад, Бершадська сіоністська громадська бібліотека офіційно була визнана лише у 1913 р., хоча працювала з 1906 р. [1, с. 132, 327]. Містечкові євреї Правобережної України нерідко відкривали нелегальні бібліотеки як для досягнення певних культурно-просвітницьких цілей,

так і заради прибутків (за підрахунками О. Комарніцького, у містечках Київської губернії на рубежі XIX–XX ст. євреї становили 36 %, Подільської – 43,7 %, Волинської – 47,9 % населення) [14, с. 40]. Наприклад, у грудні 1912 р. на ім'я губернатора надійшов донос від жителя м. Пісчанки (Вінницька область) Р. Мейклера про те, що міщанин цього ж містечка відкрив у своєму будинку нелегальну бібліотеку єврейських книг, які «поширюються серед єврейського населення у великій кількості». У доносі зазначалося, що власник бібліотеки ніби «займається навчанням дітей, а насправді багатіє від внесків абонентів». Нелегальну бібліотеку було знайдено і справа була передана до суду, але незабаром припинена. Є також відомості про те, що у с. Ярмолинці (Хмельницька область) існувала бібліотека єврея М. Смотрича, який без дозволу влади передав її для завідування Ю. Гарбергу, в одній із кімнат будинку якого знаходилася дозволена бібліотека, а в іншій – нелегальна книгозбірня [13, с. 190–191]. Приватні нелегальні книгозбірні, у тому числі – комерційні, діяли не тільки у селах і містечках, а й у великих містах України. Наприклад, у Катеринославі на поч. XX ст. діяла нелегальна бібліотека харківського міщанина М. Борисенка, фонд якої налічував 678 книжок [20, с. 100–105].

Після встановлення радянської влади окремі нелегальні бібліотеки в СРСР почали створюватися деякими підпільними організаціями монархістів, кадетів, есерів, меншовиків, троцькістів, лівих комуністів, що діяли протягом короткого часу у період НЕПу та на початку 1930-х рр. Проте, їх діяльність була незначною та нетривалою, оскільки репресивний апарат більшовиків не залишав майже жодних шансів для їхнього активного соціально-культурного, політичного, інформаційно-пропагандистського функціонування.

У західних областях України та Білорусі, що у 1920–1930-х рр. перебували під владою Польщі, діяли нелегальні бібліотеки національного культурно-просвітницького напрямку діяльності. Так, наприклад, у м. Малориті Брестської області (Білорусь) при легальній бібліотеці, що була заснована з ініціативи «Русского народного объединения» і перебувала у 1930–1939 рр. в будинку робітника залізниці Миколи Кубаєвського, існувала особиста українська нелегальна бібліотека Василя Рудицького, якою користувалися багато жителів міста і найближчих сіл [12]. У 1940 р.м. Малорита увійшло до складу Берестейської області БРСР і зазначені бібліотеки припинили своє існування. Загалом, через політичні репресії 1930-х рр. в Радянському Союзі припинили діяльність майже всі нелегальні бібліотеки.

Під час Другої світової війни іноді також створювали нелегальні бібліотеки різні підпільні антифашистські організації або приватні особи, відомостей про діяльність яких майже не залишилося (переважно, за споминами окремих підпільників). Наприклад, у 1940 р. під час окупації Польщі німецько-фашистськими загарбниками Зула Пақановська (Рахіла Леа Пақановська) разом зі своєю матір'ю і 14-річною дочкою була ув'язнена у гетто м. Лодзь (Польща), де заснувала антифашистську організацію, в якій керувала культурно-

просвітницькою роботою. У підвалах будинку вона організувала нелегальну бібліотеку для мешканців гетто [3].

Відомостей про існування під час Другої світової війни таких книгозбірень на території України, як і нелегальних бібліотек у повоєнний час, залишилося небагато через їх малу чисельність та конспіративність їхньої діяльності. Втім, на рубежі 1950–1960-х рр., з утворенням та поширенням дисидентських та опозиційних гуртків, нелегальні бібліотеки в поодиноких випадках все ж таки почали створюватися та функціонувати протягом певного часу. Так, наприклад, залишилися відомості про історію розвитку нелегальної бібліотеки самвидаву, що існувала в Одесі у середині 1960-х – на початку 1980-х рр. та мала спочатку невеликий фонд книжок (60–70 назв заборонених видань, зокрема, тут були 50 старих фотоплівок, кілька текстів, надрукованих на друкарській машинці, книги і журнали, видані за кордоном у 1960–1970 рр., у тому числі один з томів «Архіпелагу ГУЛАГ» О. Солженіцина, що був надрукований на фотопапері і вкладений у маленьку картонну коробку) [25, с. 50–51]. Зазначену бібліотеку почав збирати у середині 1960-х рр. одеський дисидент В. Ігрунов, який комплектував свою книгозбірню як творами класиків початку ХХ ст., так і забороненими виданнями радянських та емігрантських письменників і книгами самвидаву. Деякі його приятелі однодумці-ентузіасти почали збирати, переписувати, передруковувати тексти, що були офіційно заборонені у Радянському Союзі, та передавати їх до нелегальної бібліотеки В. Ігрунова. Коли у 2005 р. В. Ігрунов склав тритомну «Антологію самиздата», більшість творів, що увійшли до «Антології...» були представлені у фондах одеської нелегальної бібліотеки самвидаву.

Кількість читачів одеської нелегальної бібліотеки самвидаву ніхто не підраховував. Найбільш активно книгозбірня функціонувала наприкінці 1970-х рр. В. Ігрунов вважав, що в 1979 р. нелегальна бібліотека обслуговувала приблизно дві тисячі осіб [25, с. 54]. Фонд зазначеної книгозбірні становив приблизно 500 найменувань книг (літературні твори, мемуари, книги на суспільно-політичні теми та ін.) і близько тисячі найменувань періодичних видань і статей, що поширювалися у самвидаві (точну цифру назвати неможливо, оскільки каталогів і бібліографічних описів книг в умовах підпілля ніхто не робив). Бібліотека обслуговувала наприкінці 1970-х рр. читачів з багатьох міст СРСР (в ній замовляли книги мешканці Москви, Ленінграда, Риги, Києва та інших міст) і мала дві невеликі філії – у Запоріжжі і Новосибірську.

У 1975 р., після арешту В. Ігрунова (психіатрична експертиза визнала його неосудним і в 1977 р. він був відпущений на свободу), одеську нелегальну бібліотеку самвидаву отримав на зберігання П. Бутов, який надалі був заарештований та засуджений на п'ять років позбавлення свободи «за зберігання та розповсюдження антирадянської літератури з метою послаблення радянської влади». Дивним чином в історії зазначеної бібліотеки переплелися долі багатьох відомих людей: майбутнього депутата Держдуми Російської Федера-

ції В. Ігрунова, відомого російського політтехнолога Г. Павловського, поетів Б. Херсонського і О. Ільницької, кінокритика В. Матізіна, дисидента А. Шифріна і багатьох інших. Для неофіційної радянської культури 1960–1980-х рр. поява нелегальної бібліотеки самвидаву була закономірним явищем. Одеська нелегальна бібліотека не була єдиною колекцією нелегальної літератури, але тільки одеські збирачі самвидаву називали своє книжкове зібрання «нелегальною публічною бібліотекою».

Унікальність одеської нелегальної бібліотеки самвидаву полягала в тому, що за 15 років її активної діяльності, органи Державної безпеки Української РСР не могли виявити нелегальне зібрання книжок на різних видах матеріальних носіїв інформації (ксерокси, фотоплівки, фотографії, мікрофільми тощо). Ні арешти головних дійових осіб, ні постійне стеження за учасниками подій, ні впровадження інформаторів не змогли вирішити головного завдання – ліквідувати саму нелегальну бібліотеку самвидаву в Одесі, де до того ж, був створений глибоко законспірований архів фотоплівок, з яких при необхідності виготовлялася певна кількість копій документів (книг, статей та ін.) [24, с. 18–19].

Нелегальні бібліотеки самвидаву створювалися для того, щоб радянські читачі могли отримувати заборонені, переважно, історико-політичні праці, проте варто зазначити, що завдання організації та функціонування цих бібліотек були різними: одні «бібліотекарі» прагнули створити свою «клієнтуру», яку вони намагалися «виховувати» за допомогою книг; інші, як, наприклад, вищезазначена одеська нелегальна бібліотека самвидаву, яка стала продовженням підпільного гуртка, – формулювали політичні завдання, зокрема створення філіалу Комітету з прав людини в СРСР в Одесі.

Відмінність нелегальних бібліотек самвидаву від приватних бібліотек полягала в тому, що книги належали, так би мовити, «суспільству бібліотекарів», а не конкретній особі. У зазначених книгозбірнях існували атрибути і форми роботи традиційних публічних бібліотек: надання можливості читання вдома, діяльність абонементу, своя система шифрів (позначень) книг, облік виданих книг (зашифрований) та ін. [11]. Обсяг та активність використання книг приводили до того, що машинописних текстів в нелегальних бібліотеках самвидаву не вистачало (через малу швидкість копіювання творів). Часто у таких книгозбірнях тексти існували у вигляді фотокопій, які були зроблені на дуже міцному папері. Для більшого збереження книги «бібліотекарі» робили палітурку. У 1960-х – на початку 1980-х рр. на території СРСР існувало принаймні кілька нелегальних бібліотек самвидаву, в кожній з яких стихійно складалася своя система поділу обов'язків між учасниками та принципи і форми розповсюдження книг [18, с. 35].

Отже, нелегальні бібліотеки – це заборонені державою (законом, цензурою, державною релігією) неофіційні громадські, політичні, релігійні чи приватні книгозбірні, що були організовані окремою особою або групою осіб (організацією, партією, товариством, гуртком тощо) для поширення певної інформації

(спеціальних знань), серед, переважно, обмеженого кола користувачів з метою формування небажаних для влади поглядів або для отримання незаконного прибутку засобами бібліотечного обслуговування (зокрема, через надання можливості читати заборонені видання або інші документи на різних носіях інформації).

Упродовж свого багатовікового існування сформувалися такі види нелегальних бібліотек: релігійні (бібліотеки єретичних релігійних товариств і сект, духовних установ тощо), учнівські (студентські, гімназичні, нелегальні бібліотеки духовних семінарій та ін.), армійські (нелегальні книгозбірні, що діяли при полкових бібліотеках, нелегальні бібліотеки політичних організацій в армійських частинах та ін.), громадські (культурно-просвітницькі нелегальні бібліотеки, книгозбірні національно-культурних товариств, громад тощо), робітничі нелегальні книгозбірні, нелегальні бібліотеки політичних організацій та гуртків (народницькі, соціал-демократичні, марксистські нелегальні бібліотеки та ін.), приватні нелегальні книгозбірні (у тому числі – комерційні), нелегальні книгозбірні при легальних бібліотеках, пересувні нелегальні бібліотеки, нелегальні бібліотеки самвидаву.

Найбільш розвинені були нелегальні бібліотеки політичних організацій та гуртків. Хоча у нелегальних бібліотеках збиралася література з різних галузей знань, найбільше видань було з суспільних наук (історії, філософії, соціології тощо). Багато нелегальних бібліотек, зокрема марксистських організацій, що мали, переважно, книги з питань теорії, тактики і організації соціал-демократичного руху, були пов'язані між собою в централізовані системи. В середньому на кожного читача припадало приблизно по п'ять екземплярів книг [23, с. 130]. За кількістю книг фонди деяких нелегальних бібліотек політичних організацій можна порівняти з фондами народних, церковно-парафіяльних, земських, повітових та волосних бібліотек, які нараховували на початку ХХ ст., переважно, від 300 до 1500 тт. Проте, більшість нелегальних бібліотек політичних організацій та гуртків мали, переважно, не більше 300 книжок. Втім, їх діяльність справляла певний вплив на соціально-політичне життя суспільства, на формування свідомості та культурно-освітнього рівня, здебільшого, нижчих прошарків населення.

Нелегальні та напівлегальні бібліотеки, особливо – політичних організацій і гуртків, в умовах постійних поліцейських переслідувань часто міняли форми, методи і принципи роботи, пристосовуючись до будь-яких обставин та потреб читачів, але неухильно проводили свою головну лінію – поширювати прогресивні політичні ідеї та принципи революційної боротьби. Досить часто нелегальні бібліотеки діяли під «прикриттям» самоосвітніх, літературно-художніх, громадських, жіночих, сімейно-дозвіллевих, просвітницьких та інших подібних товариств і клубів. Загалом, вони характеризувалися наявністю всіх організаційних та структурних підсистем, що мали офіційні публічні бібліотеки: мали фонд з різних видів документів, каталог, контингент читачів,

матеріально-технічну базу, бібліотечний персонал та документацію. У нелегальних бібліотеках вперше зародились активні форми і методи пропаганди книг, що використовувалися і досліджувалися під час спілкування з користувачами книгозбірень, читацькі потреби яких також періодично вивчалися [7, с. 162–166].

Нелегальні бібліотеки, зокрема – політичних організацій та гуртків, виконували як просвітницькі й ідеологічні завдання (наприклад, забезпечення читачів загальноосвітньою літературою, формування їх політичної та класової свідомості тощо), так і організаційні – вони ставали організаційними центрами політичної боротьби (приміщення легальних бібліотек були місцем явок, пунктом агітації і пропаганди, зберігання революційної літератури та ін.) та перетворювалися в опорні бази революціонерів, де проводилися партійні засідання, зустрічі активістів тощо.

Дослідження історії нелегальних бібліотек, зокрема, політичних організацій і гуртків, просвітницьких та культурно-освітніх товариств доводить, що в їх діяльності формувалися певні демократичні, прогресивні елементи розвитку бібліотечної справи, деякі з яких вітчизняна бібліотечна наука і практика надалі успадкувала і розвинула.

На початку ХХІ ст. часто неправильно використовують термін «нелегальні бібліотеки», вживаючи його у значенні цифрових «піратських бібліотек», що створюються та функціонують у всесвітній інформаційній мережі. Фактично, це інформаційні «піратські» електронні ресурси в мережі Інтернет, які надають споживачеві можливість користуватися безкоштовно або на платній основі електронними копіями книг, періодичних та інших видань, порушуючи авторські, видавничі та інші власницькі права. Звідси, на поч. ХХІ ст. в умовах розвитку комп'ютерної техніки, електронної (цифрової) культури та інформаційного суспільства під терміном «нелегальна бібліотека» все частіше почали розуміти певну сукупність інформаційних ресурсів в електронному форматі, що функціонують у неправомірній формі. Такі «бібліотеки» можуть містити до 1–1,5 мільйона документів та розраховані на студентів, дослідників та всіх фахівців, для яких користування книгами є необхідною умовою їхньої роботи, проте, які не завжди мають можливість купити чи прочитати в публічній бібліотеці всі необхідні їм видання.

Зазначені нелегальні «піратські бібліотеки», що пропонують документи у цифровому вигляді в режимі он-лайн, інтенсивно розвиваються по всьому світу. До інформаційного фонду таких цифрових ресурсів можуть відноситися не тільки сотні тисяч книг і періодичних видань, а й мільйони статей, які малодоступні або доступні тільки після оплати дорогих, переважно, академічних публікацій, наданих в електронному вигляді. В «піратських бібліотеках», після сканування або незаконного проникнення та завантаження матеріалів статті з сайтів журналів, вони надаються, як правило, безкоштовно або за набагато меншою ціною. Організаторами таких бібліотек, досить часто, є представни-

ки інтелігенції, наукові співробітники та айтішники. Досить активно зазначені електронні ресурси, якими користуються фахівці з усього світу, розвиваються в Росії. Їх діяльність щороку стає успішною, що все більше викликає обурення видавничих фірм. Так, наприклад, у 2015 р. одне з найбільших академічних видавництв у США «Elsevier» звернулося до суду, щоб закрити дві з найпопулярніших нелегальних бібліотек – Sci-Hub і Library Genesis [2]. Проте організатори подібних, умовно кажучи, «нелегальних бібліотек», стверджують, що вони заповнюють прогалину на ринку, надаючи дослідникам доступ до певних документів, які в іншому випадку не мали би можливості ознайомитися з відповідною інформацією.

Останнім часом цифрові «піратські» колекції були перенесені в мережу, де вони доступні для тих, хто знає, де шукати (наприклад, одна з перших «піратських бібліотек» в мережі – lib.ru). За останнє десятиліття з'явилося багато бібліотек (Gigapedia, Kolkhoz, Librusec, Libgen і Sci-Hub), які вирости до гігантських розмірів, перш ніж були знищені або закриті. Бібліотеки, які спочатку були в основному російськомовними текстовими архівами, стали включати набір англomовних публікацій. Відбувався перехід від однієї російськомовної системи до іншої, яка систематично послаблює академічні бібліотеки і видавництва в західних країнах. Видавцям вкрай важко контролювати зростання кількості електронних нелегальних «піратських бібліотек», так як вони можуть бути організовані у вигляді відкритих структур, які дозволяють кожному мати доступ до свого каталогу, а також до будь-якого іншого документу, яким завжди можна поділитися на своєму сайті. Проте, адміністратори, що мають можливість запобігти додавання книг до електронних колекцій, не завжди можуть реквізувати певні документи або замовляти певні книги, як це можуть зробити традиційні бібліотекарі. Результатом такого стану є величезні, але еkleктичні неупорядковані колекції електронних документів.

Отже, на поч. ХХІ ст. сформувався новий хибний напрям тлумачення терміну «нелегальні бібліотеки», який зводиться до розуміння, переважно, електронних неправомірно працюючих бібліотек, що забезпечують споживачів документами лише у цифровому форматі. Проте, їх було б правильніше називати «піратськими е-бібліотеками», щоб точніше відобразити специфіку семантики цього терміну. Їхня «нелегальність» визначається не змістом носіїв інформації, а порушеннями форм і правил надання інформаційних (так би мовити, «квазібібліотечних») послуг та авторських прав. У такому розумінні поняття «бібліотека» трактується лише як джерело інформаційного ресурсу, до того ж, тільки в електронній формі, доступного лише в режимі он-лайн.

Список використаної літератури:

1. 100 еврейских местечек Украины : исторический путеводитель. Вып. 2 : Подолия / сост.: В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – СПб. : А. Гершта, 2000. – 704 с.
2. Laskow S. The Rise of Pirate Libraries / S. Laskow // Slate. – 2016. – 24 May. – Електрон. журн. – Режим доступу: <https://bit.ly/3bUDzZt> (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрану.

3. Lodzki Szlak Kobiet // Facebook. – Електрон. дані. – Режим доступу: <https://bit.ly/30XDj5j> (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрану.
4. *Абрамов К. И.* История библиотечного дела в СССР : учеб. для библиотеч. фак. ин-тов культуры, пед. вузов и ун-тов / К. И. Абрамов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Книга, 1980. – 352 с.
5. *Абрамов К. И.* Нелегальные марксистские библиотеки в России XIX века : лекция для студентов библиотеч. фак. вузов культуры / К. И. Абрамов. – М. : Моск. гос. ин-т культуры, 1991. – 57 с.
6. *Бендерский И. С.* С чем подошли к революции / И. С. Бендерский // Библиотекарь. – 1991. – № 10. – С. 59–60.
7. *Бородина Г. Г.* Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Г. Г. Бородина ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ, 2003. – 228 с.
8. *Глазков М. Н.* Отечественная библиотечная сфера в годы Первой мировой войны (К 100-летию Брестского мира и окончания Первой мировой войны) / М. Н. Глазков // Науч. и техн. б-ки. – 2018. – № 11. – С. 95–106.
9. Дело по обвинению жителей м. Брусилова Куна Г., Ваксмана М. и др. в организации нелегальной «Брусиловской народной библиотеки» (9 ноября 1907 г. – 24 мая 1908 г.) // ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1919. – Арк. 1–316.
10. *Жарков Д. С.* Партийные библиотеки в первой половине двадцатых годов // Библиотечное дело в период НЭПа (1921–1929) : сб. науч. тр. – М., 1991. – Ч. 2. – С. 27–53.
11. *Игрунов В.* Одесская библиотека самиздата / В. Игрунов ; беседу вела Е. Струкова // Вячеслав Игрунов : [персональный сайт]. – Електрон. дані. – 2005, июль-авг. – Режим доступу: http://www.igrunov.ru/cv/odessa/dissident_od/samizdat/1123138219.html (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрана.
12. История [Библиотеки Малоритчины] // ГУК «Малоритская районная централизованная библиотечная система». – Электрон. дан. – Режим доступа: http://maloritalib.by/our_library/history.php (дата обращения: 21.05.2020). – Назв. с тит. экрана.
13. *Комарницький О. Б.* Бібліотеки містечок Правобережної України наприкінці XIX ст. – 1920 р. / О. Б. Комарницький // Наук. пр. Кам'янець-Под. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2008. – Вип. 1. – С. 185–196. – Режим доступу: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/307/> (дата звернення: 21.05.2020). – Загол. з екрана.
14. *Комарницький О. Б.* Містечка Правобережної України в добу Української революції 1917–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Б. Комарницький ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 365 с.
15. *Лиховид Ф. Я.* Библиотеки политических ссыльных в Сибири / Ф. Я. Лиховид // Библиотекарь. – 1958. – № 11. – С. 71–74.
16. *Лучка Л. М.* Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л. М. Лучка. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
17. *Лучка Л. М.* Революція 1905–1907 років та розвиток бібліотечної справи на Катеринославщині / Л. М. Лучка // Проблеми політичної історії України. – 2013. – Вип. 8. – С. 86–97.
18. *Макаров А.* От личной коллекции самиздата к общественной библиотеке: трудности границ и дефиниций / А. Макаров // Acta samizdatica. Записки о самиздате : альманах : пилотный выпуск / сост.: Е. Н. Струкова, Б. И. Беленкин. – М., 2012. – С. 24–35.
19. *Матвеев М. Ю.* Российские библиотеки во второй половине XIX – начале XX века / М. Ю. Матвеев. – СПб., 2014. – 552 с.
20. Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий, 1904–1906. – Екатеринослав : Типолитограф. Екатеринослав. желез. дороги, 1924. – 528 с.
21. *Нечаев М. Г.* Регламентация чтения и развитие библиотек в провинции на примере инцидента с тайной ученической библиотекой Пермской духовной семинарии / М. Г. Нечаев // История книги и цензуры : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. памяти А. В. Блюма (30.03.1933–04.06.2011) (СПб., 29–30 мая 2012 г.). – СПб. : Ленингр. гос. ун-т им. А. С. Пушкина, 2013. – С. 54–66.
22. *Радзиловская Ф.* Подпольные библиотеки первых марксистских групп и кружков в царской России (80-е – нач. 90-х гг. XIX в.) / Ф. Радзиловская // Красный библиотекарь. – 1939. – № 8. – С. 56–64.
23. *Столяров Ю. Н.* Стратегический расчет или стратегический просчет? (В. И. Ленин о библиотеках как опорных базах политического и культурного просвещения) / Ю. Н. Столяров // Библиотековедение. – 2017. – Т. 66, № 2. – С. 127–133.
24. *Струкова Е.* Дело о библиотеке самиздата / Е. Струкова // Большая б-ка. – 2011. – № 3–4 (19/20). – С. 17–20.
25. *Струкова Е. Н.* Дело об Одесской библиотеке самиздата / Е. Н. Струкова // Библиография. – 2012. – № 2. – С. 50–59.

References

- [1]. Lukin V., Sokolova A., Hajmovich B. 100 evrejskih mestecek Ukrainy: Istoricheskij putevoditel'. Vyp. 2: Podolija [100 Jewish townships in Ukraine: Historical guide. Issue 2: Podolia]. Sankt-Peterburg, 2000. 704 p.
- [2]. Laskow S. The Rise of Pirate Libraries. Slate, 2016, 24 May. Available at: <https://bit.ly/3bUDzZt>
- [3]. Lodzki Szlak Kobiet. Facebook. Available at: <https://bit.ly/30XDj5j>
- [4]. Abramov K.I. *Istorija bibliotchnogo dela v SSSR: ucheb.dlja bibl.fak.in-tov kul'tury, ped.vuzov i un-tov* [History of librarianship in the USSR: a textbook for library departments of cultural institutions, universities]. Moskva, 1980. 352 p.
- [5]. Abramov K.I. *Nelegal'nye marksistskie biblioteki v Rossii XIX veka: lekcija dlja studentov bibl. fak. vuzov kul'tury* [Illegal marxist libraries in 19th century Russia: A lecture for students of library faculties of cultural institutes]. Moskva, 1991. 57 p.
- [6]. Benderskij I. S. S chem podoshli k revolucii [With what they approached the revolution]. *Bibliotekar' [Librarian]*. 1991, no 10, pp. 59–60.
- [7]. Borodina G.G. *Merezha bibliotek Pivdnyja Ukrainy`: formuvannya ta tendenciji rozvy`tku (XIX – pochatok XX st.)* [Network of libraries of the South of Ukraine: formation and tendencies of development (XIX – the beginning of the XX century)]. Kiev, 2003. 228 p.
- [8]. Glazkov M.N. Otechestvennaja bibliotchnaja sfera v gody Pervoj mirovoj vojny. (K 100-letiju Brestskogo mira i okonchanija Pervoj mirovoj vojny) [Domestic library sphere during the First World War. (To the 100th anniversary of the Brest Peace and the end of the First World War)]. *Nauchnye i tehniczeskie biblioteki [Scientific and technical libraries]*. 2018, no 11, pp. 95–106.
- [9]. Delo po obvineniju zhitelej m. Brusilova Kuna G., Vaksmana M. i dr. v organizacii nelegal'noj «Brusilovskoj narodnoj biblioteki» (9 nojabrja 1907 g.– 24 maja 1908 g.) [The case of the accusation of the residents of the Brusilov borough of Kun G., Vaksman M. and others in the organization of the illegal “Brusilov people’s library” (November 9, 1907 – May 24, 1908)]. *CDIAK of Ukraine*, f. 274, op. 1, spr. 1919, pp. 1–316
- [10]. Zharkov D.S. Partijnye biblioteki v pervoj polovine dvadcatyh godov [Party libraries in the first half of the twenties]. *Bibliotchnoe delo v period njepa (1921–1929): Sb. nauch. tr. Ch. 2. [Librarianship during the NEP period (1921–1929): Collection of scientific works. Part 2]*. Moskva, 1991, pp. 27–53.
- [11]. Igrunov V. Odesskaja biblioteka samizdata: Rasskaz V. Igrunova [Odessa Samizdat Library: V. Igrunov’s Story]. Vjacheslav Igrunov: [Personal’nyj sajt] ijul’-avgust 2005 g. Zapis’ E. Strukovoj [Vyacheslav Igrunov: [Personal site] July-August 2005 Entry by E. Strukova]. Available at: http://www.ignmov.ru/cv/odessa/dissident_od/samizdat/123138219.html
- [12]. Istorija: [Biblioteki Maloritchiny] [History: [Malorichina Libraries]]. Gosudarstvennoe uchrezhdenie kultury «Maloritskaya rayonnaya tsentralizovannaja bibliotchnaja sistema» [Malorita regional centralized library system website]. Available at: http://maloritalib.by/our_library/history.php
- [13]. Komarnicz’ky’j O. B. Biblioteki’ mistechok Pravoberezhnoyi Ukrainy’ napry’kinci XIX st.– 1920 r. [Libraries of towns of the Right Bank of Ukraine at the end of the XIX century – 1920]. *Naukovi praci Kam’yanecz’-Podil’s’kogo nacional’nogo universy`tetu. Seriya. Bibliotekoznavstvo. Kny’goznavstvo [Scientific works of Kamyansky National University. Series. Library science. Bibliography]*. 2008, Iss. 1, pp. 185–196. Available at: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/307/>
- [14]. Komarnicz’ky’j O. B. *Mistechka Pravoberezhnoyi Ukrainy’ v dobu Ukrainy’s’koyi revoljuciji 1917–1920 rr. [Towns of the Right Bank of Ukraine in the days of the Ukrainian revolution of 1917–1920]*. Chernivci, 2006. 365 p.
- [15]. Lihovid F. Ja. Biblioteki politicheskikh ssyl’nyh v Sibiri [Libraries of political exiles in Siberia]. *Bibliotekar' [Librarian]*. 1958, no 11, pp. 71–74.
- [16]. Luchka L. M. Biblioteki’ u kul’turno-osvitn`omu prostori Katery`noslavshhy`ny` drugoyi polovy`ny` XIX – pochatku XX st. [Libraries in the cultural and educational space of Ekaterinoslav region of the second half of the XIX – beginning of the XX century]. *Dnipropetrovs’k*, 2010. 20 p.
- [17]. Luchka L. M. Revoljucija 1905–1907 rokiv ta rozvy`tok bibliotchnoyi spravy` na Katery`noslavshhy`ni [The revolution of 1905–1907 and the development of librarianship in the Ekaterinoslav region]. *Problemy` polity`chnoyi istoriji Ukrainy` [Problems of political history of Ukraine]*. 2013. Iss. 8, pp. 86–97.
- [18]. Makarov A. Ot lichnoj kollekcii samizdata k obshhestvennoj biblioteki: Trudnosti granic i definicij [From Personal Samizdat Collection to Public Library: Difficulties of Boundaries and Definitions]. *Acta samizdatica. Zapiski o samizdate: al`manah: pilotnyj vypusk [Acta samizdatica. Samizdat Notes: Almanac: Pilot]*. Moskva, 2012, pp. 24–35.
- [19]. Matveev M. Ju. *Rossijskie biblioteki vo vtoroj polovine XIX – nachale XX veka [Russian libraries in the second half of the 19th – early 20th century]*. St. Peterburg, 2014. 552 p.

- [20]. Materialy po istorii Ekaterinoslavskoj social-demokraticheskoj organizacii bol'shevikov i revoljucionnyh sobytij, 1904–1906 [*Materials on the history of the Yekaterinoslav Social Democratic organization of the Bolsheviks and revolutionary events, 1904–1906*]. Ekaterinoslav, 1924. 528 p.
- [21]. Nechaev M.G. Reglamentacija chtenija i razvitie bibliotek v provincii na primere incidenta s tajnoj uchenicheskoi bibliotekoi Permskoj duhovnoj seminarii [Regulation of reading and development of libraries in the provinces on the example of the incident with the secret student library of the Perm theological seminary]. Istorija knigi i cenzury: materialy Mezhdunar. nauch. konf., posvjashh. pamjati Arlena Viktorovicha Bljuma (30.03.1933–04.06.2011), g. Sankt-Peterburg, 29–30 maja 2012 g. [*History of books and censorship: materials of the Intern. scientific. conf., dedicated. in memory of Arlen Viktorovich Blum (30.03.1933–04.06.2011), St. Petersburg, 29–30 May 2012*]. Sankt-Peterburg, 2013, pp. 54–66.
- [22]. Radzilovskaja F. Podpol'nye biblioteki pervyh marksistskih grupp i kruzhkov v carskoj Rossii (80-e – nach. 90-h gg. XIX v.) [Underground libraries of the first Marxist groups and circles in tsarist Russia (80s – early 90s of the XIX century)]. *Krasnyj bibliotekar' [Red librarian]*. 1939, no 8, pp. 56–64.
- [23]. Stoljarov Ju. N. Strategicheskij raschet ili strategicheskij proschet? (V. I. Lenin o bibliotekah kak opornyh bazah politicheskogo i kul'turnogo prosveshhenija) [Strategic calculation or strategic miscalculation? (V. I. Lenin on libraries as support bases for political and cultural education)]. *Bibliotekovedenie [Library Science]*. 2017, Vol. 66, no 2, pp. 127–133.
- [24]. Strukova E. Delo o biblioteke samizdata [The case of the samizdat library]. *Bol'shaja biblioteka [Big library]*. 2011, no 3–4 (19/20), pp. 17–20.
- [25]. Strukova E. N. Delo ob Odesskoj biblioteke samizdata [The case of the Odessa samizdat library]. *Bibliografija [Bibliography]*. 2012, no 2, pp. 50–59.

Надійшла 02.10.2020 р.

Sokolov V. Yu.,

Candidate of Historical Sciences (Ph. D.),
Chief Librarian National Parliamentary Library of Ukraine
1 M. Hrushevskoho St., Kyiv, 01008, Ukraine
tel.: (044) 278 85 12
e-mail: socolv@i.ua

GENESIS AND FEATURES OF THE FUNCTIONING OF ILLEGAL LIBRARIES IN UKRAINE: HISTORICAL AND SOCIO-POLITICAL FACTORS OF ACTIVITY

Summary

Victor Sokolov's article «Genesis and features of the functioning of illegal libraries in Ukraine: historical and socio-political factors» examined the peculiarities of formation, characteristics and peculiarities of illegal libraries, as well as socio-political factors, social conditions and main directions of these collections, mainly in Ukraine.

The purpose of the proposed article is to identify and study the characteristics of illegal libraries, study their types, analysis and generalization of information about the peculiarities of the creation and operation of these collections in Ukraine, as well as characteristics of the main forms and directions of their activities. In his work, the author widely used general scientific and historical research methods: comparisons, analogies, deductions, descriptive, analytical, typological methods, as well as historical-comparative, historical-genetic and other methods of scientific research.

The author proved that the most developed were the illegal libraries of political organizations and circles, which collected literature from various fields of knowledge, but most of them were publications in the social sciences (history, philosophy,

sociology, etc.). Many illegal libraries, including marxist organizations and circles, were interconnected in centralized systems. In terms of the number of books, the funds of some illegal libraries of political organizations can be compared with the funds of public, church-parish, county and township libraries. However, most of them had up to 300 books. However, their activities had a certain impact on the socio-political life of society, on the formation of consciousness, cultural and educational level, mostly, the lower strata of the population. It was found that in the context of police persecution, «employees» of illegal libraries quickly adapted to new circumstances and needs of readers and often changed the forms, methods, principles of work in order to steadily pursue the main line of these collections – to disseminate certain ideas and principles of public life. Illegal libraries often operated under the guise of self-education, literary and artistic, public, women's, family and leisure, educational and other societies and clubs. In general, they were characterized by the presence of almost all organizational and structural subsystems that had official public libraries: they had a fund of various types of documents, a catalog, a contingent of readers, facilities, library staff and documentation. In illegal libraries, for the first time, active forms and methods of book promotion were born, which were used and researched during communication with users of book collections, whose reading needs were also periodically studied. It was found that illegal libraries, including political organizations and circles, performed both educational and ideological tasks, and organizational (they became organizational centers of political struggle, in particular the premises of illegal libraries were a place of appearances, a point of agitation and propaganda, storage of revolutionary literature, etc.).

A study of the history of illegal libraries, in particular, political organizations, educational and cultural-educational societies, proves that certain democratic, progressive elements of library development were formed in their activities, some of which were inherited and developed by domestic library science and practice.

Keywords: the history of librarianship, the history of libraries, types of libraries, library activities, the functioning of libraries, illegal libraries.